АБДЫЛДАБЕК ОШТУН АКИМИ БОЛГОН

Кыргыздын белдүү инсандарынын бири, Алымбек жана Курманжан даткалардын уулу Абдылдабектин да карт тарыхта калтырган өзгөчө изи бар. ХУШ кылымдын жетимишинчи жылдарындагы Түштүк кыргыздарынын орус баскынчылары менен Кокон хандыгынын эзүүсүнө каршы көтөрүлүшү тууралуу сөз болгондо анын жетекчиси Искак Асан уулу бир аз айтылып кетет да, анын эң жакын санаалашы жана жардамчысы, элеттик кыргыздар арасында эки датканын уулу катары таанымал, баскынчыларга болгон жек көрүүчүлүгү көкүрөгүндө тоо суусундай буркан-шаркан кайнаган, көтөрүлүш жетекчилеринин бири Абдылдабек Алымбек уулу тууралуу анчалык айтылбай келет.

Мунун жүйөөлүү себеби да жок эмес, СССРдин мезгилинде тарыхчыларыбыз менен саясатчыларыбыз Түштүк кыргыздарынын көтөрүлүшүн кеп кылууда негизги көз карашты орус баскынчылыгын айтууга бурбастан, Кокон хандыгынын ырайымсыз эзүүсү катары баалап келишкен. Чындыкты ачык айтуудан коркушкан. Ал эми бүгүнкү демократиянын шартында Ала кушту атынан чакырганыбыз эле оңдур. Анын үстүнө Ош шаарыбыздын үч миң жылдык маарекеси элинин билермандары биригип, хан тукуму Болоттун ысмы менен Асан уулу Искахты хан көтөрүп ала коюшкан. Бул Кудаярханды чочуткан да Ташкендеги губернатор Фон Кауфман менен өз ара жардамдашуу жана тынчтыкта жашоо боюнча шартнаамага кол коюуга жетишкен. Мунун өзү орус баскынчыларынын дагы тереңдеп кирип келишин туйгузуп, калктын калың катмарын чочулаткан. Ислам динин кармаган калктын көпчүлүгүн Искахтын артынан ээрчүүнү шарттаган. Алардын арасында кезегинде хан ордосунда зор абройго ээ болгон Алымбек датканын уулу, Ош виалетинин акими Абдылдабек да бар эле.

Абдылдабектин туулгандыгы боюнча так маалымат жок, ошондой болсо дагы анын жарыкчылыкка келишин аныктоого болот. Алымбек датка менен Курманжан айым баш кошкон мезгил 1832-жыл деп көрсөтүлүп жүрөт, тун уулу Абдылдабек бир жылдан кийин төрөлүшү да мүмкүн. Бирок Абдылдабектин орус баскынчылары менен болгон күрөшүндөгү эрдиктери памирдик кыргыздардын элдик оозеки кошокторунда анын кырк жашында көз жумгандыгын айгинелейт. Эгерде буга ишенген болсок, анда Абдылдабек Алымбек уулу 1836-жылы жарыкчылыкка келмек. Бул цифра бизди анча ишендире бербейт, кыргыздарда бир-эки жашты ары-бери кошуп айтуу салты да бар. Ошондуктан биз Абдылдабектин тарыхын аз да болсо изилдөөчү катары жана айрым жагдайларга байланыштуу аны 1835-жылы туулган деген тыянакка келдик.

Ош виалетин, андан кийин Анжиянды бийлеп турган Алымбек датка өз уулун дин мектебинен билим алдыруу менен бийлик өнөрүнөн да маарекесине карата Оштон чыгарылган “Курманжан датка” аттуу макалалардын топтомунда Ош педагогикалык институтунун доценти Т.Кененсариев Кудаярхандын экинчи жолу такка отургузулушун 1862-жылы деп натуура көрсөтүп койгон. Ал эми Алымбек датканын өлгөнү да анда 1861-жыл деп тастыкталат. Сыягы, бул фактыларды автор айрым бир булактардан шашылыш алган көрүнөт. Анткени, Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романында да Алымбек датканын өлгөн мезгилин эки башка көрсөтүп койгон учурлары бар. Ошону менен бирге окумуштуу ошол 1862-жылы “датка” деген наамдын Курманжан энебизге Бухара эмири менен Кудаярхан тарабынан берилгенин белгилейт. Наам Музаффар тарабынан 1862-жылы берилгени ырас, бирок бул кезде Кудаярхан хан ордосунда эмес, Бухара эмиринин калкалоосунда болчу.

Кокондун хан ордосуна энеси Курманжан менен барып, Кудаярхандын көзүн көргөн Абдылдабек Ошко агасы Жаркынбайдын ордуна акимчиликке даярдалат. Мунун өзү бир эле Курманжан датканын хан ордосуна абройун өстүрбөстөн Абдылдабектин да бийлик саясатына аралашышына негиз болуп берет.

1868-жылы Кудаярхан Ташкендеги генерал-губернатор Фон Кауфман менен шартнаама түзүп тынчтыкта жашоо боюнча келишет. Орус аскерлеринин босогодо турушу, анысына карабай Кокон ханы Кудаярхандын алар менен шартнаамаларды түзүп отурушу айрым бийлик төбөлдөрүнүн, айрыкча ислам динин туткан билармандардын кыжырын келтирген жана ордодогу ырктын бузулушун шарттаган. Натыйжада 1873-лүктөрүн дээрлик аяган эмес. Ал өзү башкарган жана тууган-уруктары бийлик жүргүзүп жаткан аймактын калкын дээрлик көтөрүлүшкө алып чыгууга аракеттенген. Тага журту мундуз уруусун, Өзгөн, Кара-Кулжа аймактарындагы тасма, теңизбай, нойгут жана абат урууларынан бери казатка тарта алган. Алгачкы жылы көтөрүлүшчүлөр аз гана ийгиликке жетишип, кыш келгенине байланыштуу тоо таянып кетишкен. Кийинки, 1873-жылы, көтөрүлүш Кокон хандыгынын көп аймагын ичине камтыган. Кудаярхан Коконду таштай качып, бийликке анын уулу Насирдин келген болчу. Натыйжада эки хан пайда болуп, кош бийлик орноган. Насирдин өз бийлигин сактап калуу үчүн генерал-губернатор Фон Кауфман менен Россияга кошулуу боюнча шартнаамага кол коюп жиберген. Бул көтөрүлүшкө чыккан элдин кыжырын ансайын келтирген.

Мамлекет ичинде саясий бөлүнүү абал басып алуучулар үчүн өтө ыңгайлуу шарт болуп берген. Орус аскерлери тез эле Кокон хандыгынан саясий бийликти тартып алып койгон. Бийлик мунарасына жутунган билермандарды өз тарабына алдоо менен тартып, көтөрүлүштүн күчүн кетирген. Абдрахман сыяктуу ордо билермандары да чыккынчылыктын жолуна түшүшүп, Искахтын курамынан чыга беришкен. Натыйжада 1875-жылы Искахтын кошуну орус аскерлери тарабынан талкаланган. Көтөрүлүш башчысы дарга асылып, аны менен катар айрым көтөрүлүш жетекчилери өлүм жазасын тартышкан, сүргүнгө айдалган. Өз эли үчүн күрөшпөй чыккынчылык кылган Кудаярхан, Насирдин хан, Абдрахман аптабачы сыяктуу инсандар Сибирге сүргүнгө жиберилген.

боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Искахтан кийин көтөрүлүш башчылыгында турган Абдылдабек 1876-жылдын 26-июлунда генерал Скоболевге жазган катында орус жетекчилиги Кокон хандыгынын көрүнүктүү адамдарын ар дайым алдоо менен келатканын ачык айткан: жарым паша Насирдинге бийликти бергени менен кийин Сибирге, сүргүнгө, Абдрахман аптабачыны да хандык такка отургузамын деп убада бергени менен колго түшүргөн соң, Сибирге айдаган. Ошондой болсо дагы, Шабдан баатырды Ош уездине калтырууну, ал эмне деп чечсе, ошого макулдугун билдирген.

Албетте, Абдылдабек бул убадасын аткарган жок. Бирок Шабдан баатыр менен сүйлөшкөндүгү боюнча маалыматтар да азырынча кездешпейт. Биздин оюбузча, Абдылдабекти күрөштү андан ары улантышына караганда генералга койгон шарты Шабдан баатырды өздөрү тарабына тартуунун бир аракети сыяктуу сезилет. Анткени, кезегинде Шабдан да Кокон ордосунда болуп, ислам дининин тарбиясын алган инсан болгон.

Абдылдабектин Жаңырыктагы салгылашуусунан кийинки аракеттери боюнча билдирген фактылар жокко эсе. Ошондой болсо дагы памирдик кыргыздардын элдик оозеки кошоктору менен уламыштарында күрөштү андан ары уланта бергени айтылат. Кыязы, жазалоочу отряд менен кагылышууларды өткөрбөсө да, чек арадагы орус аскерлери менен кандуу кармашуулар болгон сыяктанат.

Ооган бийлигинен жардам ала албаган Абдылдабек жолдо келатып кайтыш болот да, сөөгү Ата Журтуна алынып келинет. Айтымдарга караганда,

үстүнө Ош шаарыбыздын үч миң жылдык мааракеси жакындап келип, анын акимдеринин бири Абдылдабекти да эске салып отурбайбы.

1865-жылы орус генералы Черняев Кокон хандыгынын карамагында турган Ташкен шаарын өзүно каратып алгандан кийин, согуш бир топко токтотулуп турулган. Бул бир жагы, эл аралык мамилелерге байланыштуу болсо, экинчиден ислам динин тутунган бул аймактагы башка мамлекеттер да бар болчу. Бухара эмираты, Хива хандыктары коңшу элге орус баскынчыларынын басып кирүүсүн кызыгуу менен карап турушкап. Бул учурда ордодо да өзгөрүүлөр болду: Алымкул аталык кан майдапда навыт болуп, бийликке Кудаярхан кайрадан келген. Ал мурдагыдай бийликти аталыктарга берип койбостон, эки тизгин бир чылбырды өз колуна алган. Мунун өзү да орус аскерлеринин илгерилеп киришин кечеңдеткен.

Бирок Кудаярхандын бийликке келиши менен деле хан ордосунда талаш-тартыштар жүрүп турган. Ошондой мезгилдердин биринде элет

мектебинен билим алдыруу менен бийлик өнөрүнөн да үйрөтө өстүргөн. Ал жаш кезинен бек тукуму катары салт-санааларды жеткиликтүү үйрөнгөн жана мезгилдин бийлик саясатын өз билимипе тутумдаштыра билген Алымбек датка мамлекеттик ишмердикке жетишип турган кезде балдары Гүлчө, Ноокат, Ош жана Өзгөн аймактарын башкарып турушкан. Алардын ичинде Абдылдабек агасы Жаркынбайдан кийинки зоболого ээ болгон. Атасы Алымбек датка өлгөндө Абдылдабек отузга чыгып, күч-кубаты жана акыл-эси тарабынан жетилип калган болчу.

1865-жылы Бухара эмири Саид Музаффардын согуштук аракети менен Кудаярхан Коконго кайрадан бийликке келет. Мурдатан эле хан энеси Жаркынайым менен алакасы бар Курманжан датка хандын бийликке келишин куттуктап барат. Ошондо хан Курманжан даткага моор ойдуруп берип, үстүнө кымкап чепкен жапкан. Мына ошол даткаларга гана кийчү кымкап чепкендин жабылышы датканыктын хан тарабынан берилиши болчу. Муну Курманжан датка боюнча айрым изилдөөчүлөрүбүз бир аз чаташтыруу менен карап жүрүшөт. Датка энебиздин 180 жылдык

ордодогу ынктын бузулушун шарттаган. Натыйжада 1873-жылы Искакты хан көтөрүшүп, анын айланасына топтолушкан.

Бул мезгилде Ош аймагын бийлеген Абдылдабек жашы жана акылы жагынан жетилип, турмуштук тажрыйбасы да байып калган эле. Бирок ушул жашында атасы жеткен саясий бийиктикке көтөрүлө элек да болчу. Оболу 1822-жылы Мадали хандын тактыга отургузуудагы бийлик талашуу окуясына катышып, Ошко аким болгон. 1845-жылдардагы Алай калкынын хан ордосуна карата нааразычылыгынан кийин Анжыян беги сыяктуу бийлик мунарасына улам бийиктеп жүрүп отурган атасы Алымбектин таасирин алган Абдылдабек Исках менен бирге болуп, анын аскер башчылыгына чейинки деңгээлге жеткен. Жаштайынан диний түшүнүккө калыптанып, Ата Журтун орус баскынчылары каптап турганы патриоттук сезимин ойготкон. Атуулдук ар-намысын күчөткөн. Бийликтин жаңы системасын курууга дилгирлентип, ал үчүн бардык жан-дүйнөсү менен аракеттенүүсүн шарттаган.

Искахтын бийликке толук жана биротоло келиши үчүн Абдылдабек мүмкүнчү-

сыяктуу инсандар Сибирге сүргүнгө жиберилген.

Өз өмүрүн баскынчыларга каршы күрөшкө арнаган Абдылдабек көтөрүлүштү андан ары уланта берген. Ал орус төбөлдөрүнүн көздөгөн максатын мыкты түшүнгөн, алардан жеңилерин билсе да багынып берүүнү чыккынчылык катары санаган. 1876-жылдын жаз айында Алайдын Жаңырык капчыгайында орус аскерлери менен катуу кармашуу болгон. Жаңырык эки жагынан бийик зоолор менен тосулуп, ортосунан чоң дайра агып, коргонууга ыңгайлуу эле. 25-апрелде орус аскер жетекчилери Ионов менен Витгенштейн тарабынан курчоого алынган. Бул беттешүүдө Абдылдабектин кошуну талкаланып калат. Жергиликтүү калк үчүн согушууга ыңгайлуу Жаңырыктын сыры жергиликтүү чыккынчылар тарабынан дагы бир жолу орус аскерлерине жеткирилип коюлат. Натыйжада эки атчан катар бастырса өтө албай турган капчыгай оозундагы салгылашуу көтөрүлүшчүлөр үчүн жеңилүү менен аяктаган.

Орус жетекчилери Алайдагы салгылашууну анча каалаган эмес, жер шартынан коркушкан. Ошол себептүү Абдылдабекке багынып берүү

Журтуна алынып келинет. Айтымдарга караганда, Абдылдабек каза болгон 1876-жылда ал кырк бир жашта экенине ынанып жатабыз. Мунун дагы бир жүйөөлүү себеби, тарыхый улуу инсандын туулган жылы анын чебереси, академик М.Адышевдин юбилейин белгилөө жылдарына туура келишин да көздөдүк.

Абдылдабектин Оштун акими болуп турган мезгил ичинде шаарды өнүктүрүү боюнча жүргүзгөн иштери тууралуу маалыматтар эл ичинде анча калбаптыр. Ошондой болсо да, атасынан калган мечит, медреселерин кастарлап кароого, соода-сатык иштерин жүргүзүүдө керектүү курулуштарды жасоодо өз учурунун ишмери катары баалай кетсенибиз да оңдур. Жыйынтыктап айтканда, Абдылдабек Алымбек уулу өз элинин патриоту. Атасы сыяктуу кыргыз элинин биримдигин көздөп, эски феодалдык коомдун терс жактарын көрө билген, саясий көз карашы жогору турган инсан. Ага колонизаторлордун сунуштаган бийлиги эмес, Ата Мекендин бүтүндүгү керектелүүчү саясий ишмер.

Шарабидин Аматов,
Алай району